

УДК 631.1:330.3

JEL Classification: Q18; O13; P32

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202101060>

В. Я. МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН
М. М. ФЕДОРОВ, доктор економічних наук,
професор, член-кореспондент НААН

Наукове забезпечення розвитку аграрної реформи в Україні

Мета статті - розкрити основні етапи здійснення аграрної реформи в Україні, її наукове та правове забезпечення, висвітлити організаційну схему земельної реформи, за якою здійснено реформування земельних відносин в Україні, що покладено в основу створення господарських формувань ринкового спрямування, спроможних ефективно працювати в нових економічних умовах.

Методика дослідження. В основу дослідження покладено фундаментальні положення щодо розвитку аграрного сектору економіки в ринкових умовах, економіки природокористування та охорони земель, теорії управління сільськогосподарським виробництвом, сталого його розвитку в нових умовах господарювання, удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази діяльності сільськогосподарських підприємств. Для досягнення поставленої мети використано сучасні загальнонаукові методи і прийоми дослідження.

Результати дослідження. Опрацьовано правове і науково-методичне забезпечення здійснення земельної й аграрної реформи в Україні, запропоновано напрями удосконалення організаційно-правових форм господарювання в ринкових умовах, висвітлено позитивні зміни, що відбулися у результаті здійснення аграрної реформи в Україні.

Елементи наукової новизни. Розроблено теоретико-методологічні та організаційно - правові засади реформування земельних відносин і аграрного сектору в Україні, розкрито сутність трансформаційних процесів у сільськогосподарському виробництві в нових умовах господарювання.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути враховані при подальшому розвитку й удосконаленні нормативно-правової бази та організаційно-правових структур сільськогосподарського виробництва. *Бібліогр.:* 29.

Ключові слова: аграрні перетворення; форми господарювання; земельна реформа; аграрна реформа; ринок земель; паювання земель; рентній дохід.

Месель-Веселяк Віктор Якович - доктор економічних наук, професор, академік НААН, завідувач відділу економіки регіонального розвитку та прогнозування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: mesel@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2933-6523>

Федоров Микола Миколайович - доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН, головний науковий співробітник відділу земельних відносин та природокористування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Постановка проблеми. На початку 1990-х років в Українському науково-дослідному інституті економіки і організації сільського господарства ім. О. Г. Шліхтера - нині Національному науковому центрі «Інститут аграрної економіки» питання реформування аграрного сектору і земельних відносин досліджували відділи форм господарювання (завідувач Месель-Веселяк В. Я.) і земельних відносин (завідувач Федоров М. М.).

У газеті «Сільські вісті» від 12.10.1990 р. [10] нами опубліковано статтю «Земельні відносини на селі», в якій проаналізовано існуючі форми господарювання і внесено пропозиції щодо подальшого їх розвитку.

Опрацьовано теорію розвитку відносин власності в умовах переходу до ринкових відносин, визначено необхідність зміни форми власності на землю, що передбачає її роздержавлення і приватизацію. На початковому етапі запропоновано змінити державну форму власності на колективну. Виходячи з такої постановки питання було

© В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, 2021

прийнято Постанову Верховної Ради України «Про земельну реформу» (18.12.1990 р.) [16], якою «весь земельний фонд країни, починаючи з 15 березня 1991 р. оголошено об'єктом земельної реформи». Земельним кодексом України (18.12.1990 р.) [3] «визначено правовий режим передачі земель у довічне успадковане володіння громадянам і постійне володіння сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям». Із цього почались аграрні перетворення на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передача громадянам земель у довічне успадковане володіння стала передумовою запровадження приватної власності на землю. Опрацьовувалися варіанти передачі землі громадянам у приватну власність за плату і безплатно. Враховуючи те, що за часів колективізації сільського господарства (1920-1930 рр.) землі селян були усуспільнені (передані у державну власність) безплатно, авторами була внесена пропозиція повернути у власність селянам державні землі також безплатно.

На україно - німецькому семінарі економістів-аграрників, що відбувся 15-16 жовтня 1991 р., виступили В. Я. Месель-Веселяк на тему «Розвиток форм господарювання в сільському господарстві» [11, с. 57] і М. М. Федоров на тему «Земельні відносини в Україні» [11, с. 72].

У 1991 р. опрацьовано проєкт прийнятого 20.12.1991 р. Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» [23]. Ним вперше запроваджена приватна власність на землю: «безплатно земельні ділянки передаються у приватну власність громадян для ведення селянського (фермерського) господарства у межах середньої земельної частки, що обчислюється в порядку, передбаченому статтею 6 Земельного кодексу України», що підтверджено Законом України «Про форми власності на землю» (30.01.1992 р.) [24]. Поряд із державною, введено колективну і приватну форми власності на землю. Невдовзі (13.03.1992 р.) Верховною Радою України була прийнята нова редакція Земельного кодексу України, де передбачена державна, колективна і приватна власність на землю. Отже, було розпочато формування фермерських господарств - нового господарського укладу на селі, за якого багато країн Європи досягли перевиробництва продукції.

Постало питання про способи реалізації права приватної власності на землю. Нами було підготовлено проєкт Декрету Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок», підписаного Прем'єр-міністром України Л. Д. Кучмою 26.12.1992 р., який мав силу закону. Редакцію проєкту Декрету формував помічник Л. Д. Кучми З. Ткачук. Декретом було передбачено безплатну передачу у власність громадянам земельних ділянок, наданих їм для ведення особистих підсобних господарств і присадибних ділянок.

Спільно з І. А. Розумним, ученим з Інституту землеустрою, опубліковано розділ «Відносини власності на землю» у колективній монографії «Власність у сільському господарстві» за редакцією В. В. Юрчишина і П. Т. Саблука, виданій у 1993 р. [1].

У 1993 р. видано монографію «Розвиток форм господарювання на селі» [27], в якій розглядається суть аграрної реформи в Україні, проблеми розвитку різних форм господарювання на селі, реформування колгоспів, радгоспів, переробних підприємств, організації селянських (фермерських) господарств, створення агропромислових формувань, удосконалення земельних та економічних відносин в аграрному секторі. Автори: П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, М. Й. Малік, Ю. О. Лупенко, М. Я. Дем'яненко, І. В. Коновалов, В. І. Криворучко, Л. С. Краснокутська, А. А. Фесина, П. В. Щепієнко, В. В. Россоха, М. Ю. Коденська. За редакцією П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, у цьому ж році видано Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні [25, 26] у двох частинах: Ч. 1. Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні / Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Гайдуцький П. І. [та ін.] ; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ІАЕ УАН, 1993. 120 с. ; Ч. 2. Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні (1 частина) / Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Гайдуцький П. І. [та ін.] ; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ІАЕ УАН, 1993. 356 с. У рекомендаціях висвітлюється порядок надання фермерам земельних ділянок, плати за землю, надання кредиту, планування і бухгалтерського обліку, визначення фінансових результатів, розподілу

доходу, оподаткування фермерських господарств. Особливу увагу приділено питанням організації фермерських господарств: їх оптимальним розмірам, застосуванню сівозмін з укороченою ротацією, раціональній структурі посівних площ. Надаються рекомендації з формування різних типів спеціалізованих фермерських господарств, визначенню їх ефективності.

Також вийшли друком Норми витрат на вирощуванні сільськогосподарських культур селянськими (фермерськими) господарствами / УААН, Ін-т аграр. економіки ім. О. Г. Шліхтера; кер. В. Я. Месель-Веселяк. Київ, 1992. 250 с.

Отже, на практиці розвивалися особисті підсобні господарства населення. 22 червня 1993 року було прийнято Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» [23].

Особливу увагу автори приділяли науковому обґрунтуванню подальшого майбутнього колгоспів і радгоспів, які за своєю економічною сутністю не відповідали вимогам ринкової економіки. У результаті дійшли висновку про необхідність реформування цих господарств на основі роздержавлення в них земель, передачі їх у колективну власність з подальшим поділом на земельні частки (паї) серед членів колективних сільськогосподарських підприємств і пенсіонерів з їх числа.

З обранням у березні 1994 р. Президентом України Л. Д. Кучми розпочався новий, більш якісний і прозоріший етап розвитку аграрної реформи.

По-новому, значно радикальніше, зі знанням справи продовжувалися реформи на селі. Першим кроком стала підготовка розділу «Аграрна політика» до доповіді Президента України «Шляхом радикальних економічних реформ» [29], проєкт якого було підготовлено у співпраці з П. Т. Саблуком. Із доповіддю у Верховній Раді виступив Президент України Л. Д. Кучма (жовтень 1994 р.), проєкт якої було сформовано з подачі В. Я. Месель-Веселяка і М. М. Федорова радником Президента А. С. Гальчинським. Її положення були схвалені Верховною Радою України, що й стало аграрною політикою держави.

Мета статті - розкрити основні етапи здійснення аграрної реформи в Україні, її наукове та правове забезпечення, висвітлити організаційну схему земельної реформи, за якою здійснено реформування земельних

відносин в Україні, що покладено в основу створення господарських формувань ринкового спрямування, спроможних ефективно працювати в нових економічних умовах.

Виклад основних результатів дослідження. Реалізацію основних положень аграрної політики було започатковано Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10.11.1994 р.) [18] за участі тоді першого віце-прем'єр-міністра України П. Т. Саблука, а також Б. М. Чепкова (тоді голова Держкомзему). Від Адміністрації Президента України у підготовці Указу значну роль відіграв радник Президента України А. С. Гальчинський - економіст високого ґатунку, який сміливо, зі знанням справи підтримав реформи на селі, довів цей Указ до логічного завершення, тобто до підпису Президентом України. Указом передбачено: «безплатну передачу земель у колективну власність для виробництва сільськогосподарської продукції, виходячи з того, що земля має належати тим, хто її обробляє; поділ земель, які передано у колективну власність, на земельні частки (паї), без виділення їх у натурі, і видачу документа - сертифіката на право приватної власності на земельну частку (пай); право розпорядження земельною часткою (паєм) і безперешкодного виходу члена колективного сільськогосподарського підприємства зі своєю земельною часткою (паєм) і виділення її в натурі з видачею державного акта на право приватної власності на землю з відповідними правами розпорядження земельною ділянкою без зміни її цільового призначення».

Цей Указ став основою для подальшого здійснення аграрної реформи, проте був неоднозначно сприйнятий деякими депутатами Верховної Ради України, на переконання яких окремі положення Указу суперечать законам України. У цьому зв'язку авторами було підготовлено і підтримано Головою Аграрного комітету Верховної Ради України А. С. Даниленком довідку про відповідність положень, викладених в Указі Президента України, чинному земельному законодавству, яку вручили кожному депутату Верховної Ради України, після чого до Указу претензій не було.

Президент України Л. Д. Кучма чітко підтримувався визначених ним і схвалених Верховною Радою України положень,

викладених 19 жовтня 1994 р. у його доповіді: «Шляхом радикальних економічних реформ» [29], підготовленої за ініціативи авторів радником президента А. С. Гальчинським. Було вибрано правильний курс, і Президент України чітко, виважено й послідовно його здійснював. Варто зауважити, що Л. Д. Кучма листом від 15 листопада 1994 року [6] висловив нам «щирі вдячність за участь у підготовці Указу Президента з питань прискорення аграрної реформи», про що згадував і у своїй книзі «Кроки становлення національної економіки 1994-2004 роки». Зокрема, у першій книзі «Подолання кризи. Радикальні економічні реформи. 1994-1999 роки» 454 с. [5, с. 24]. Леонід Данилович відзначив: «Скажу відразу, що в цьому Указі (відносно Указу Президента України від 10 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва»¹) йшлося про принципово нову для економічної практики модель вирішення земельного питання, запропоновану вітчизняними вченими. Текст Указу народжувався у стінах Адміністрації Президента, у кабінеті мого радника групою осіб у складі А. Гальчинського, В. Месель-Веселяка та М. Федорова. Вважаю своїм обов'язком назвати ці імена. Після прийняття Указу вчені Інституту аграрної економіки В. Месель-Веселяк та М. Федоров були удостоєні високого звання».

У книзі «Нотатки Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою» / Анатолій Гальчинський. Київ : Либідь, 2013. 584 с., С. 309 [2], коментуючи указ, А. С. Гальчинський вказує: «Указ про прискорення земельної реформи готувався у моєму кабінеті. Генераторами основних його ідей були два вчені-аграрники - В. Месель-Веселяк і М. Федоров ... Дотримуючись уже усталеної традиції, Л. Кучма сам публічно назвав авторів проєкту. Виступаючи на загальних зборах Академії аграрних наук, Леонід Данилович оголосив: «Сьогодні я підписав Указ про присвоєння співробітникам Інституту аграрної економіки Віктору Яковичу Месель-Веселяку та Миколі Миколайовичу Федорову почесних звань заслуженого діяча науки і техніки України. Вони удостоєні цього почесного звання за значний особистий внесок у розробку основних засад нової аграрної політики. Вважаю своїм обов'язком

назвати ці імена». Після прийняття Указу вчені Інституту аграрної економіки В. Месель-Веселяк та М. Федоров були удостоєні високого звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Це відбулося 06.02.1995 року.

Відповідно до положень Указу було опрацьовано організаційну схему земельної реформи, за якою здійснено реформування земельних відносин в Україні. Важливим етапом у цьому процесі виявилось паювання сільськогосподарських угідь серед працівників колективних господарств і пенсіонерів з їх числа, порядок якого врегульовано Указом Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (08.08.1995 р.) [21], проєкт якого підготовлено П. Т. Саблуком, В. Я. Месель-Веселяком і М. М. Федоровим.

В Адміністрації Президента проєкт цього Указу формував В. В. Шепя. Так трапилося, що на стадії встановлення порядку проходження та редакційного удосконалення згаданого Указу «Сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай)», назва якого визначена Указом Президента України від 10 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва», було трансформовано у «Сертифікат на право на земельну частку (пай)». Випало словосполучення «приватної власності». Це втягнуло країну в затяжний процес передачі землі у власність громадян, видачі Державного акта на землю і призвело до витрат значних сум коштів.

Через недосконалість нормативних документів з питань технічного забезпечення передачі земель у колективну власність процес приватизації земель відбувався вкрай повільно, що стримувало реформування колективних сільськогосподарських підприємств у господарства ринкового спрямування.

Із метою прискорення приватизації земель тодішній голова Державного комітету по земельних ресурсах України П. І. Гайдучий своїм наказом від 15 березня 1995 р. затвердив «Тимчасовий порядок проведення робіт по видачі державних актів колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі

¹ Авторське пояснення.

радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, на право колективної власності на землю» [28]. Цей документ дав змогу в стислий термін провести передачу земель у колективну власність і вже у 1997 р. в основному завершити паювання сільськогосподарських угідь за розробленими разом із Держкомземом «Тимчасовими методичними рекомендаціями щодо формування землеволодінь і землекористувань недержавних сільськогосподарських підприємств в процесі реструктуризації існуючих господарств» (30.10.1997 р.).

Для здійснення паювання земель було опрацьовано «Методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів», затверджену постановою Кабінету Міністрів України № 213 від 23.03.1995 р. [17], та порядок її проведення, затверджений Держкомземом, Мінсільгоспродом та Українською академією аграрних наук 27.11.1995 р., що дало змогу, залежно від грошової оцінки земель, встановлювати плату за землю, фіксований податок, плату за орендовану землю. Про це йшлося у статті, опублікованій у журналі Економіка АПК у 1995 р. № 2 «Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь» [8].

Згідно з методикою грошова оцінка одного гектара зернових визначається як сума диференціальної і абсолютної ренти, яка формується за 33 роки (за умов 3% плати за банківський кредит). Диференціальна рента з одного гектара визначається як різниця між вартістю продукції у фактичних цінах і витратами разом із прибутком на витрати. Абсолютна рента визначена як вартість 1,6 ц зерна.

Через паювання сільськогосподарських угідь відбулося формування власника засобів виробництва в особі членів колективних сільськогосподарських підприємств. Вони набули право володіння, користування і розпорядження своєю власністю. Право на земельну частку (пай) стало об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування і застави. У журналі Економіка АПК у 2002 р. № 8 опублікована стаття «Удосконалення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення» [9]. Отже, матеріальною основою грошової оцінки землі слугує диференціальний рентний дохід. У зв'язку з інфляційними процесами в країні останній слід обчислювати в натуральних показниках (центнерах зерна), який при

визначенні грошової оцінки землі переводять у вартісний вираз за внутрішніми або світовими цінами. Абсолютний рентний дохід на час проведення грошової оцінки (1995 р.), за підрахунками, становив величину, еквівалентну 1,6 ц зерна. На гірших землях, де не створюється диференціальний рентний дохід (з нульовим або від'ємним показником оцінки), грошова (натуральна) оцінка визначається величиною абсолютного рентного доходу – 1,6 ц зерна з одного гектара.

З метою впровадження у практику законодавчих напрацювань зазначеними авторами підготовлено і видано: 1997 р. - «Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств», за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка [12]; 2000 р. - «Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств» за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка [13]. Авторами цих посібників, крім зазначених, стали М. В. Зубець, Ю. О. Лупенко, М. М. Федоров, М. В. Гладій, С. М. Рижук, Р. М. Шмідт, В. Я. Амбросов.

Таким чином, були створені умови для реформування колгоспів і радгоспів на основі приватної власності на землю у поєднанні з колективною формою організації праці. Формування нових господарських структур ринкового спрямування передбачалося без порушення цілісності земельних комплексів через оренду земельних ділянок (земельних часток (паїв)). Пропозиції з цього приводу вносилися Президенту України та Уряду. Було підготовлено проєкт прийнятого Указу Президента України «Про оренду землі» (23.04.1997 р.) [20], яким, крім оренди земельних ділянок, передбачалася також оренда земельних часток (паїв). Це відкривало шлях до формування господарських структур ринкового спрямування. Проте такий підхід зустрів протистояння тодішнього голови Верховної Ради О. О. Мороза, з ініціативи якого було прийнято Закон України «Про оренду землі» (6.10.1998 р.), де оренда земельних часток паїв не була передбачена, що по суті зупинило процес реформування сільськогосподарських підприємств на основі оренди земельних часток (паїв).

Варто зауважити, що розвитку аграрної реформи сприяв П. Т. Саблук, як тодішній Перший віце-прем'єр-міністр України. У 1996 р., повернувшись в Інститут директором, він побував у всіх областях і багатьох районах, пояснюючи суть аграрних реформ.

Значною мірою брали участь і допомагали у цих заходах науковці Інституту.

На Всеукраїнських зборах вчених-економістів-аграрників, які відбулися 14-15 січня 1999 р., виступили В. Я. Месель-Веселяк на тему «Організаційно-економічні засади реформування агропромислового виробництва в Україні» [7, с. 129-135] та М. М. Федоров на тему «Розвиток орендних земельних відносин» [7, с. 135-140].

Особливо активізувалося реформування аграрного сектору у 1999 р. після повторних президентських виборів. Так, за ініціативи і безпосередньої участі П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова було підготовлено проєкт Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». В Адміністрації Президента до логічного завершення проєкту Указу редакційно, як радник Президента, довів П. І. Гайдуцький. Указ було підписано Президентом України Л. Д. Кучмою 3 грудня 1999 р. [19]. Крім врегулювання питання оренди земельних часток (паїв), Указом було передбачено: «провести протягом грудня 1999 - квітня 2000 року реформування колективних сільськогосподарських підприємств на засадах поєднання приватної власності на землю та майно з колективними формами організації праці, за яких приватний підприємець бере в оренду земельні ділянки, земельні частки (паї), а також майно їхніх власників, організовує виробництво, залучаючи до праці власників землі та майна, яким сплачує орендну плату і розраховується за виконані ними роботи».

З прийняттям Верховною Радою України нової редакції Земельного кодексу України (25.10.2001 р.) [4] ствердилася впевненість у створенні надійного правового, організаційного та економічного середовища для реалізації громадянами прав власності на землю; освоєння механізму економічного і правового регулювання земельних відносин через оренду земельних ділянок і земельних часток (паїв). Вважаємо доречним підкреслити, що надто багато часу (майже десять років після прийняття Земельного кодексу у 1992 р.) потрібно було для переконання депутатського корпусу держави у невідкладній потребі внесення змін до чинного Кодексу. І варто віддати належне наполегливості чудового організатора, людини великої енергії, висококваліфікованого спеці-

аліста і відомого науковця, доктора економічних наук, академіка НААН, Голови Аграрного комітету Верховної Ради України з питань АПК, земельних ресурсів і соціальної політики на селі, а потім Голови Держкомзему А. С. Даниленку (нині ректору Білоцерківського національного аграрного університету), який надзвичайно багато зусиль приклав до того, щоб у прийнятому Верховною Радою України Земельному кодексі (25.12.2001 р.), було імплементовано всі положення Указів Президента України з питань реформування земельних відносин у нашій державі.

Отже, в організаційній частині аграрної реформи запроваджено приватну власність на землю, проведено роздержавлення земель з передачею їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам і громадянам; розпайовано землі колективних сільськогосподарських підприємств між працівниками і пенсіонерами з їх числа, створено сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування, працюють фермерські господарства, розвиваються (за класифікацією Держстату) господарства населення.

Реформування аграрного сектора дало позитивні результати, про що свідчать наступні дані.

У 2019 р. проти 2000 р. обсяг валової продукції в постійних цінах 2010 р. збільшено від 151,0 до 272,4 млрд грн, або у 1,8 раза. Виробництво зерна досягло 75,1 млн т, проти 24,5 млн т - у 2000-му і 51 млн т - у 1990-му. Зросла економічна ефективність реорганізованих і новостворених сільськогосподарських підприємств. Якщо у 1990 р. в колгоспах і радгоспах України без дотацій рівень рентабельності реалізованої продукції рослинництва і тваринництва становив 20,9%, то у 2016 р. в господарствах ринкового типу він зріс до 37,3 %, а тваринництво із збиткового (-4,1%) стало прибутковим, забезпечивши 7,7 % рівень рентабельності.

Опонентам проведених реформ слід нагадати організаційні та економічні їх складові.

По-перше, з організаційної точки зору землю повернули у власність селянинові шляхом паювання. Йому дано право вибирати форму господарювання: працювати самому на власній землі, передавати її в оренду іншим господарям великих сільськогос-

подарських підприємств і там працювати або стати фермером.

Отже, створено три моделі господарських формувань: перша - японська і китайська, де селянин господарює на невеликих за розмірами земельних ділянках (до 2 га). Аналогом таких у нас є господарства населення. Їх можна назвати представниками дрібного бізнесу; друга - європейська, побудована на фермерських господарствах, розміри яких від 10 до 100-150 га. Аналогом цих формувань в Україні виступають фермерські господарства, яких налічується понад 32,8 тис., із середнім розміром землекористування близько 84 га; і третя - американська, де розміри господарств у межах 1-2 тис. га. Таких господарств у нашій державі 7,5 тис. і обробляють вони понад половину сільськогосподарських угідь України. Можна констатувати, що в теперішніх сільськогосподарських підприємствах, порівняно з колгоспами і радгоспами 1990 р., продуктивність праці та прибутковість набагато вищі. Можна стверджувати, що створено організаційний фундамент виробництва.

По-друге, методологічна спрямованість реформи така, щоб вільний громадянин вільної України мав право вільно вибирати сферу своєї діяльності. Так воно і склалося. Чинні закони дозволяють власникам землі вибирати: чи бути фермером, чи вести особисте селянське господарство, чи передавати в оренду землю дбайливому господареві.

По-третьє, ніхто не заперечує організаційних переваг великих господарств. Проте значно мобільніші фермерські та особисті селянські господарства населення, які можуть швидко перебудовуватися відповідно до змін ринкових умов. Вони виробляють трудомістку продукцію. Необхідно, щоб ці форми господарювання співпрацювали і кожна з них виконувала свої функції. Не можна їх протиставляти.

По-четверте, упереджено ставитися до розвитку особистих селянських господарств населення, визначених Держстатом як господарства населення, рівнозначно йти проти істини. Відомі сталінські податки на селян за кожне дерево, що примушувало людей вирубувати сади, хрущовські «прожекти», спрямовані на те, щоб селянин, маючи садибу із земельною ділянкою, не утримував худобу, а потребу в молоці та м'ясі задовольняв з колгоспного виробництва. Все це відкинуто життям.

Немає підстав заперечувати мудрість у діяльності селянина, який своєю працею у господарствах населення без великих додаткових капітальних вкладень не допустив значного, як у сільськогосподарських підприємствах, спаду виробництва продукції, що потребує тільки великої подяки. Адже результати доцільності більше ніж переконали: у 2016 р., використовуючи 43% сільськогосподарських угідь, господарства населення виробили 49,3% валової продукції сільськогосподарства, з них рослинництва - 45, тваринництва - 52,8%, і ведуть вони своє господарство беззбитково. Це - реалії, з якими варто рахуватися. Проте покладатися тільки на господарства населення, що вони забезпечать виконання продовольчої програми країни, було б неправильно. Населення старіє, засобів механізації їхньої праці немає. Звідси, необхідно опрацювати науково обґрунтовані пропорції розвитку різних форм господарювання, економічно підтримувати ці господарства, а не прагнути їх оподатковувати, як це пропонується окремими науковцями і виробничниками.

Особливого значення в аграрній реформі набуває питання формування і запровадження ринку сільськогосподарських земель. З огляду на економічні умови, що склалися в Україні, важливим напрямом у формуванні ринку землі має бути включення її вартості в економічний оборот, визнавши її капіталом, щоб нарівні з іншими засобами виробництва вона стала прибуткоутворюючим фактором. Це дасть змогу збільшити кошти для ефективного господарювання. Впровадження купівлі-продажу землі, земельних часток (паїв) неминуче матиме спекулятивно-тінювий характер, що призведе до швидкого обезземелення більшості селян-працівників, сільськогосподарських підприємств, які становлять основну частину потенційних продавців земель, а також зменшення площ землекористування сільськогосподарських підприємств, що досягли значних позитивних зрушень порівняно з колишніми колгоспами і радгоспами. Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [14] без референдуму, без згоди селян є передчасним. Крім того, значну частину коштів буде спрямовано на купівлю землі, а не на розвиток виробництва. Одержані селянами кошти від продажу

землі в умовах інфляції обезціняться. Як наслідок, земля залишиться у покупця, а кошти від її продажу селянам «з'їсть» інфляція. Цього не слід допускати. Тому за нинішньої економічної ситуації запровадження купівлі-продажу земельних ділянок, за винятком тих, що надані для ведення особистого селянського господарства населення, передчасне.

На даному етапі прийнятним рішенням має бути запровадження ринку оренди земельних ділянок і земельних часток (паїв), що сприятиме руху землі до ефективнішого господаря. Потребує удосконалення й кредитна політика, адже залучення кредитних ресурсів новим приватним господарем, який працює на орендованій землі, практично неможливе, оскільки об'єктом застави розпоряджається не орендар, а власник. Тому було б доцільно ввести порядок застави не земельної ділянки, а права оренди земельної ділянки. У разі невиконання зобов'язань перед кредитором орендар втрачає право оренди, яке переходить банківській установі, яка у свою чергу може його передати (продати) іншому, більш ефективному господареві, а право власності залишається за селянином-власником.

Купівлю-продаж, як атрибут ринкової економіки, слід впроваджувати поступово. Доцільно ввести окремі обмеження як для продавців, так і покупців землі.

І, нарешті, слід звернути увагу на те, що будь-яка власність або раціональна господарська структура не зможе працювати ефективно без надійного економічного механізму господарювання, до якого належать ціна, кредит, податки.

На жаль, у період реформування та й тепер ні ціновий, ні кредитний, ні податковий механізми зараз не сприяють розвитку сільського господарства.

Низькі ціни на продукцію сільського господарства, особливо тваринництва, які не відповідають вартості виробленої продукції, й високі ціни на товари, роботи і послуги, що споживає сільське господарство, призвели до втрати його купівельної спроможності для придбання матеріально-технічних ресурсів, необхідних для розширеного відтворення виробництва. За 1991-2012 рр. склався восьмикратний диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію і продукцію промисловості, яка надходить до села, внаслідок чого сільське господарство за цей

період втратило понад трильйон гривень доходу.

Саме у цьому криється головна причина, що призвела до кризового стану в сільському господарстві, а не в тому, що селянин став власником землі. Спад виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах розпочався з 1991 р., ще задовго до паювання землі у 1995-1996 рр. Отже, ні паювання, ні формування власника землі, як це твердили антиреформаторські сили, є причиною спаду, а зниження заінтересованості сільськогосподарського товаровиробника через спад цін на продукцію, які не відповідали її вартості та не завжди відшкодували навіть витрати на виробництво.

Держава має забезпечити однакові умови господарювання для всіх галузей національного господарства за допомогою показника норми прибутку (рівня дохідності на авансований у виробництво капітал, включаючи вартість землі). Тільки через досягнення ринкової ціни до показника норми прибутку, яка за проведеними розрахунками має бути в межах 43-45 відсотків.

Висновки. З огляду на пройдений шлях реформування аграрного сектору України, спираючись на оцінку селян, можна зробити такі висновки:

- *перший*: аграрна реформа серед інших складових економічної реформи України була науково обґрунтованою, теоретично дослідженою, нормативно врегульованою, практично впровадженою і результативною;

- *другий*: відпрацьована власна модель реформування земельних відносин;

- *третій*: 6,7 млн селян стали власниками 27 млн га сільськогосподарських угідь, створено підґрунтя для формування на селі середнього класу за рахунок дрібних земельних власників і господарів, які довели свою високу дієздатність;

- *четвертий*: збулися споконвічні прагнення селян. Вони стали власниками землі та майна. Земля збережена за селянами. Якби не так, то земля опинилася б у власності невеликої кількості господарів, як це сталося з об'єктами промисловості;

- *п'ятий*: селяни-власники земельних часток (паїв) соціально захищені своєю власністю. За рахунок орендної плати за орендовану землю та майно вони мають постійні додаткові доходи, що слугує значною підмогою у зростанні їх добробуту. Проведене підвищення нормативної грошової оцінки

земель за методикою ННЦ «Інститут аграрної економіки» дасть змогу збільшити доходи селян від оренди;

- *шостий*: створено багатокладність виробництва на селі. Замість домінуючої колгоспно-радгоспної системи функціонують різні форми господарювання, що ґрунтуються на приватній власності на землю у поєднанні з індивідуальною, сімейною і колективною формами організації праці. Створені господарські структури, які можна віднести до дрібного, середнього і великого бізнесу;

- *сьомий*: створені у 2000 р. нові сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування в організаційному плані, в результаті підвищення мотивації праці, мають більші можливості й перспективи, ніж колишні колгоспи і радгоспи;

- *восьмий*: відбулися позитивні соціальні зрушення. Власник може вільно розпоряджатися землею та майном: створювати власне господарство, передавати їх в оренду, змінювати орендаря, передавати у спадщину,

Список бібліографічних посилань

1. Відносини власності на землю. *Власність у сільському господарстві* / В. В. Юрчишин, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров [та ін.]; за ред. В. В. Юрчишина, П. Т. Саблука. Київ : Урожай, 1993. 349 с., с. 241-260.
2. *Гальчинський А.* Нотатки Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою. Київ : Либідь, 2013. 584 с., с. 309.
3. Земельний кодекс України від 18.12.1990 р. № 561-XII. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/561-12>.
4. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. №2768-3. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/561-12>.
5. *Кучма Л.* Кроки становлення національної економіки 1994-2004 роки. : доп. та виступи Президента України / офіц. док. : у 2 кн. / Київ : Либідь. 2008. 1064 с., с. 24.
6. *Лист Л. Д. Кучми* від 15.11.1994 р. № 1-14/562.
7. *Месель-Веселяк В. Я.* Організаційно-економічні засади реформування агропромислового виробництва в Україні. *Соціально-економічна ситуація та шляхи подолання кризового стану в агропромисловому комплексі України* : тези виступів учасників Всеукр. зборів вчених економістів-аграрників, Київ, 14-15 січ. 1999 р. Київ : 1999. Розд. 2 : Організація виробництва та земельних відносин, гл. 2.1. С. 129-135.
8. *Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М.* Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь. *Економіка АПК*. 1995. № 2. С. 11-16.
9. *Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М.* Удосконалення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2002. № 8. С. 10-16.
10. *Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М.* Земельні відносини на селі. *Сільські вісті*. 12 жовт. 1990. № 235.
11. Освоєння ринку і ринкових відносин в агропромисловому комплексі України. *Матеріали україніоімецького семінару економістів аграрників, Київ, 15-22 жовтня 1991 р.* Київ : УкрІНТЕІ, 1992. 252 с. С. 57, 72.
12. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ІАЕ, 1997. 647 с.
13. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / за ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. Київ : ІАЕ, 2000. 660 с.

працювати в господарському формуванні, якому передані земля та майно в оренду. Як власник землі та майна, він обирає керівника новоствореного підприємства і впливає на те, щоб земля оброблялася кращим господарем, тоді як за колгоспно-радгоспної системи він такої можливості не мав.

Усе це виступає основою забезпечення ефективного ведення сільського господарства в Україні. Проте проблеми удосконалення економічних умов функціонування сільськогосподарського виробництва далекі від свого вирішення. Необхідно удосконалити економічний механізм господарювання: ціни, податки, кредитування, дотаційну політику, міжгалузеві економічні відносини, щоб усі галузі і сфери діяльності в економіці країни мали однакові економічні умови для розширеного відтворення виробництва, щоб на вкладений у виробництво рівновеликий капітал одержувати рівновеликі прибутки. Це економічні вимоги (умови), а результативність - за рівнем господарювання.

References

1. Yurchyshyn, V.V., Sabluk, P.T., Mesel-Veseliak, V.Ya., Fedorov M.M., et al. (1993). Vidnosyny vlasnosti na zemliu. Vlasnist u silskomu hospodarstvi [Land ownership relations. Property in agriculture]. V.V. Yurchyshyna, P.T. Sabluka (Ed.). Kyiv: Urozhai, (pp. 241-260). [In Ukrainian].
2. Halchynskyyi, A. (2013). Notatky Prezydenta. Desiat rokiv z Prezydentom Leonidom Kuchmoiu [Notes of the President. Ten years with President Leonid Kuchma]. Kyiv: Lybid [In Ukrainian].
3. Zemelnyi kodeks Ukrainy vid 18.12.1990 r. # 561-XII [Land Code of Ukraine from 18.12.1990 No. 561-XII]. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/561-12> [In Ukrainian].
4. Zemelnyi kodeks Ukrainy vid 25.10.2001 r. # 2768-3 [Land Code of Ukraine of October 25, 2001 No. 2768-3]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/561-12> [In Ukrainian].
5. Kuchma, L. (2008). Kroky stanovlennia natsionalnoi ekonomiky 1994-2004 roky.: dop. ta vystupy Prezydenta Ukrainy [Steps of formation of the national economy 1994-2004: reports and speeches of the President of Ukraine]. ofits. dok.: u 2 kn. Kyiv : Lybid [In Ukrainian].
6. Lyst L.D. Kuchmy vid 15.11.1994 r. # 1-14/562 [Letter of LD Kuchma dated 15.11.1994 No. 1-14 / 562]. [In Ukrainian].
7. Mesel-Veseliak, V.Ya. (1999). Orhanizatsiino-ekonomichni zasady reformuvannia ahropromysloвого vyrobnytstva v Ukraini [Organizational and economic principles of reforming agro-industrial production in Ukraine]. Sotsialno-ekonomichna sytuatsiia ta shliakhy podolannia kryzovoho stanu v ahropromyslovomu kompleksi Ukrainy: tezy vystupiv uchasykiv Vseukr. zboriv vchenykh ekonomistiv-ahrarykiv, Kyiv, 14-15 sich. 1999 r. Kyiv. Rozd. 2: Orhanizatsiia vyrobnytstva ta zemelnykh vidnosyn, hl. 2.1. (pp. 129-135) [In Ukrainian].
8. Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (1995). Metodolohichni i metodychni pryntsyipy hroshovoi otsinky silskohospodarskykh uhid [Methodological and methodical principles of monetary valuation of agricultural land]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 11-16 [In Ukrainian].
9. Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (2002). Udokonalennia hroshovoi otsinky zemel silskohospodarskoho pryznachennia [Improving the monetary valuation of agricultural land]. *Ekonomika APK*, 8, pp. 10-16 [In Ukrainian].

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 р. №552-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20>.
15. Про доповідь Президента України Про основні засади економічної та соціальної політики (Розділ 5 «Аграрна політика») : Постанова Верховної Ради України від 19 жовтня 1994 року N 216/94-ВР. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/>
16. Про земельну реформу : Постанова Верховної Ради України від 18.12.1990 р. №563-XII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/563-12>.
17. Про методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 р. № 213. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/213-95-п>.
18. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва : Указ Президента України від 10.11.1994 р. № 666/94. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793-94>.
19. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки : Указ Президента України від 3.12.1999 р. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.
20. Про оренду землі : Указ Президента України від 23.04.1997 р. № 367/97. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/367/97>.
21. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : Указ Президента України від 8.08.1995 р. № 720/95. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/720/95>.
22. Про приватизацію земельних ділянок : Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 р. № 15-92. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15-92>.
23. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 22.06.1993 р. № 3312-XII. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3312-12#Text>.
24. Про форми власності на землю : Закон України від 30.01.1992 р. № 2073 XII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>.
25. Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні. Ч. 1 / Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Гайдуцький П. І. [та ін.] ; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. - Київ : ІАЕ УААН, 1993. 120 с.
26. Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні. Ч. 2 / Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Гайдуцький П. І. [та ін.] ; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ІАЕ УААН, 1993. 356 с.
27. Розвиток форм господарювання на селі : монографія / Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. та ін. Київ : ІАЕ, 1993. 376 с.
28. Тимчасовий порядок проведення робіт по видачі державних актів колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, на право колективної власності на землю : Наказ Державного Комітету України по земельних ресурсах від 15.03.1995 р. № 18. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0063-95#Text>.
29. Шляхом радикальних економічних реформ (Розділ 5 «Аграрна політика») : Доповідь Президента України Л. Д. Кучми від 19 жовтня 1994 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-вр#Text>.
10. Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (1990). Zemelni vidnosyny na seli [Land relations in the countryside]. Silski visti. 235 [In Ukrainian].
11. Osvoiennia rynku i rynkovykh vidnosyn v ahropromyslovomu kompleksi Ukrainy [Market development and market relations in the agro-industrial complex of Ukraine]. (1992). Materialy ukrainonimetskoho seminaru ekonomistiv ahramykyv, Kyiv, 15-22 zhovtnia 1991 r. Kyiv: UkrINTEI [In Ukrainian].
12. Sabluk, P.T., Mesel-Veseliak, V.Ya., et al. (1997). Posibnyk po reformuvanniu silskohospodarskykh ta pererobnykh pidpriemstv [Guide to reforming agricultural and processing enterprises]. Kyiv: IAE [In Ukrainian].
13. Sabluk, P.T., Mesel-Veseliak, V.Ya. (2000). Posibnyk po reformuvanniu silskohospodarskykh ta pererobnykh pidpriemstv [Guide to reforming agricultural and processing enterprises]. Kyiv: IAE [In Ukrainian].
14. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo umov obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: Zakon Ukrainy vid 31.03.2020 r. # 552-IX [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Conditions of Circulation of Agricultural Lands: Law of Ukraine from March 31, 2020 No. 552-IX]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20> [In Ukrainian].
15. Pro dopovid Prezydenta Ukrainy Pro osnovni zasady ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky, (Rozdil 5 "Ahrarna polityka"): Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 19 zhovtnia 1994 roku # 216/94-VR [On the Report of the President of Ukraine On the Basic Principles of Economic and Social Policy (Section 5 "Agrarian Policy"): Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of October 19, 1994 No. 216/94-VR]. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/> [In Ukrainian].
16. Pro zemelnu reformu: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 18.12.1990 r. # 563-XII [On land reform: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine from 18.12.1990 No. 563-XII]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/563-12> [In Ukrainian].
17. Pro metodyku normatyvnoi hroshovoi otsinky zemel silskohospodarskoho pryznachennia ta naselenykh punktiv: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.03.1995 r. # 213 [On the methodology of normative monetary valuation of agricultural lands and settlements: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from March 23, 1995 No. 213]. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/213-95-p> [In Ukrainian].
18. Pro nevidkladni zakhody shchodo pryskorennia zemelnoi reformy u sferi silskohospodarskoho vyrobnytstva : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 10.11.1994 r. # 666/94 [On urgent measures to accelerate land reform in the field of agricultural production: Decree of the President of Ukraine of 10.11.1994 No. 666/94]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793-94> [In Ukrainian].
19. Pro nevidkladni zakhody shchodo pryskorennia reformuvannia ahrarynoho sektora ekonomiky: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 3.12.1999 r. [On urgent measures to accelerate the reform of the agricultural sector of the economy: Decree of the President of Ukraine of 3.12.1999]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99> [In Ukrainian].
20. Pro orendu zemli: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 23.04.1997 r. # 367/97 [On land lease: Decree of the President of Ukraine of 23.04.1997 No. 367/97]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/367/97> [In Ukrainian].
21. Pro poriadok paiuvannia zemel, peredanykh u kolektyvnu vlasnist silskohospodarskym pidpriemstvami i orhanizatsiiam: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 8.08.1995 r. # 720/95 [On the procedure for distribution of lands transferred to collective ownership to agricultural enterprises and organizations: Decree of the President of Ukraine from 8.08.1995 No. 720/95]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/720/95> [In Ukrainian].
22. Pro pryvatyzatsiiu zemelnykh dilianok: Dekret Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.12.1992 r. # 15-92 [On privatization of land plots: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 26, 1992 No. 15-92]. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15-92> [In Ukrainian].

23. Pro selianske (fermerske) hospodarstvo: Zakon Ukrainy vid 22.06.1993 3312-XII [On the peasant (farmer) economy: Law of Ukraine from 20.12.1991 No. 2009-XII]. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3312-12#Text> [In Ukrainian].

24. Pro formy vlasnosti na zemliu: Zakon Ukrainy vid 30.01.1992 r. # 2073 XII [On forms of land ownership: Law of Ukraine from 30.01.1992 No. 2073 XII]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2073-12> [In Ukrainian].

25. Sabluk, P.T., Mesel-Veseliak, V.Ya., Fedorov, M.M., Haidutskyi, P.I. et al. (1993). Rekomendatsii po orhanizatsii selianskykh (fermerskykh) hospodarstv v Ukraini (1 chastyna) [Recommendations for the organization of peasant (farmer) farms in Ukraine (1 part)]. P.T. Sabluk, V.Ya. Mesel-Veseliak (Ed.). Kyiv: IAE UAAN [In Ukrainian].

26. Sabluk, P.T., Mesel-Veseliak, V.Ya., Fedorov, M.M., Haidutskyi, P.I. et al. (1993). Rekomendatsii po orhanizatsii selianskykh (fermerskykh) hospodarstv v Ukraini (2 chastyna) [Recommendations for the organization of peasant (farmer) farms in Ukraine (Part 2)]. P.T. Sabluk, V.Ya. Mesel-Veseliak (Ed.). Kyiv: IAE UAAN [In Ukrainian].

27. Sabluk, P.T., Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (1993). Rozvytok form hospodariuvannia: monohrafiia [Development of forms of management: a monograph]. Kyiv [In Ukrainian].

28. Tymchasovi poriadok provedennia robot po vydachi derzhavnykh aktiv kolektyvnykh silskohospodarskym pidpriemstvam, silskohospodarskym kooperatyvam, silskohospodarskym aktsionernym tovarystvam, u tomu chysli stvorenym na bazi radhospiv ta inshykh derzhavnykh silskohospodarskykh pidpriemstv, na pravo kolektyvnoi vlasnosti na zemliu: Nakaz Derzhavnoho Komitetu Ukrainy po zemelnykh resursakh vid 15.03.1995 r. # 18 [Temporary procedure for issuing state acts to collective agricultural enterprises, agricultural cooperatives, agricultural joint-stock companies, including those created on the basis of state farms and other state agricultural enterprises, for the right of collective ownership of land: Order of the State Committee of Ukraine on Land 03.1995 No. 18]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0063-95#Text> [In Ukrainian].

29. Shliakhom radykalnykh ekonomichnykh reform (Rozdil 5 "Ahrarna polityka"): Dopovid Prezydenta Ukrainy Kuchmy L.D. vid 19 zhovtnia 1994 roku [Through radical economic reforms (Chapter 5 "Agrarian Policy"): Report of the President of Ukraine Kuchma LD of October 19, 1994]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-vr#Text> [In Ukrainian].

Mesel-Veseliak V. Ya., Fedorov M. M. Scientific support for the development of agricultural reforms in Ukraine

The purpose of the article is to reveal the main stages of the implementation of the agricultural reform in Ukraine, its scientific and legal support, to highlight the organizational scheme of land reform, according to which the reform of land relations in Ukraine was carried out, which formed the basis for the creation of economic formations of the market direction, capable of effectively working in new economic conditions.

Research methods. The study is based on the fundamental provisions on the development of the agricultural sector in market conditions, the economy of nature management and land protection, the theory of agricultural production management, its sustainable development in the new conditions of its management, improvement of the legislative and regulatory framework for the activities of agricultural enterprises. To achieve this goal, modern general scientific methods and research techniques were used.

Research results. The legal and scientific-methodological support for the implementation of land and agricultural reform in Ukraine has been processed, directions for improving the organizational and legal forms of management in market conditions are proposed, positive changes that have occurred as a result of the implementation of the agricultural reform in Ukraine are highlighted.

Scientific novelty. The theoretical, methodological and organizational legal foundations of reforming land relations and the agricultural sector in Ukraine have been developed, the essence of transformation processes in agricultural production in the new economic conditions has been revealed.

Practical significance. The research results can be taken into account in the further development and improvement of the regulatory framework and organizational and legal structures of agricultural production. Refs.: 29.

Keywords: agrarian transformations; forms of management; land reform; agricultural reform; land market; division of land; rental income.

Mesel-Veseliak Viktor Yakovych - doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, head of the department of regional development and forecasting, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: mesel@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2933-6523>

Fedorov Mykola Mykolaiovych - doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAAS, chief research fellow of the department of land relations and nature management, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Цель статьи - раскрыть основные этапы осуществления аграрной реформы в Украине, ее научное и правовое обеспечение, осветить организационную схему земельной реформы, по которой осуществлено реформирование земельных отношений в Украине, что положено в основу создания хозяйственных формирований рыночного направления, способных эффективно работать в новых экономических условиях.

Методика исследования. В основу исследования положены фундаментальные положения по развитию аграрного сектора в рыночных условиях, экономики природопользования и охраны земель, теории управления сельскохозяйственным производством, устойчивого его развития в новых условиях хозяйствования, совершенствованию законодательной и нормативно-правовой базы деятельности сельскохозяйственных предприятий. Для достижения поставленной цели использованы современные общенаучные методы и приемы исследования.

Результаты исследования. Обработано правовое и научно-методическое обеспечение реализации земельной и аграрной реформы в Украине, предложены направления совершенствования организационно-правовых форм хозяйствования в рыночных условиях, освещены позитивные изменения, что произошли в результате осуществления аграрной реформы в Украине.

Элементы научной новизны. Разработаны теоретико-методологические и организационно-правовые основы реформирования земельных отношений и аграрного сектора в Украине, раскрыта сущность трансформационных процессов в сельскохозяйственном производстве в новых условиях хозяйствования.

Практическая значимость. Результаты исследования могут быть учтены при дальнейшем развитии и совершенствовании нормативно-правовой базы и организационно-правовых структур сельскохозяйственного производства. Библиогр.: 29.

Ключевые слова: аграрные преобразования; формы хозяйствования; земельная реформа; аграрная реформа; рынок земель; паевание земель; рентный доход.

Месель-Веселяк Виктор Яковлевич - доктор экономических наук, профессор, академик НААН, заведующий отделом экономики регионального развития и прогнозирования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: mesel@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2933-6523>

Федоров Николай Николаевич - доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НААН, главный научный сотрудник отдела земельных отношений и природопользования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Стаття надійшла до редакції 04.01.2021 р.

Фахове рецензування: 11.01.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Наукове забезпечення розвитку аграрної реформи в Україні. *Економіка АПК*. 2021. № 1. С. 60 – 71. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202101060>

Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (2021). Naukove zabezpechennia rozvytku ahrarnoi reformy v Ukraini [Scientific support for the development of agricultural reforms in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 60 – 71 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202101060>

* * *